

**FROM THE HISTORY OF SOCIAL RELATIONS IN THE NOBILITY OF THE
TUMANISHVILIS (PEASANTS)**

სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან თუმანიშვილების სათავადოში
(გლახები)

REZO MARNADZE

PHD student of Sokhumi State University

ORCID: 0000-0002-3203-2328

rezomarnadze@gmail.com

+995557387897

Abstract

After the disintegration of a united Georgia in the second half of the 15th century, the kingdoms of Kartli, Kakheti, Imereti, and the Samtskhe-Saatabago principality emerged. From this time a system of nobility was created in Georgia, including the feudal system of the Tumanishvilis. In addition to the size of the land that determined the strength of this or that nobility, the number of serfs also played a great role. Although, in Georgian historiography in the direction of studying the categories of peasants there are numerous works of the researchers - Iv. Javakhishvili, N. Berdzenishvili, G. Jamburia, D. Gvritishvili, V. Guchua, E. Khoshtaria, G. Akopashvili, D. Gogoladze, etc. we still do not have a unified picture of the organizational structure of the Tumanishvilis' serfs and peasants.

Based on the documentary sources and scientific literature verified in the present paper, we have had an attempt to study the social and legal status of the peasants of the Tumanishvilis' nobility, the ways how they became the property of the Master. It is known that there were different categories of peasants in feudal Georgia. As a result of our research, the following structural units of serfs and peasants were identified in the nobility of the Tumanishvilis: bought, resident, Khizani (a landless peasant), Bogano (an uneducated, small-scale, economically disadvantaged peasant), Nebieri (a peasant who voluntarily enslaved the feudal lord on certain conditions) or serf of mercy, the defendant (free or self-sacrificing peasant), Natskalobevi (a peasant who was rewarded by the king or a great feudal lord for any service rendered to the feudal lord), Tarkhani or Azat (free peasant in medieval Georgia).

Keywords: Nobles Tumanishvilis, land, serf-peasant, purchased, resident, Khizani, Bogano, Nebieri, the defendant, Natskalobevi, Tarkhani.

რეზო მარნაძე

სოხუმის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დოქტორანტი

ORCID: 0000-0002-3203-2328

rezomarnadze@gmail.com

+995557387897

აბსტრაქტი

XV საუკუნის II ნახევარში, ერთიანი საქართველოს დაშლის შემდეგ, წარმოიშვა ქართლის, კახეთის, იმერეთის სამეფოები და სამცხე-საათაბაგოს სამთავრო. ამ დროიდან საქართველოში იქმნება სათავადოთა სისტემა, მათ შორის თუმანიშვილების საფეოდალო. ამა თუ იმ სათავადოს სიძლიერის განმსაზღვრელი მამულის სიდიდესთან ერთად, ყმების სიმრავლეც იყო. მიუხედავად იმისა, რომ ქართულ ისტორიოგრაფიაში გლეხთა კატეგორიების შესწავლის კუთხით არსებობს ივ. ჯავახიშვილის, ნ. ბერძენიშვილის, გ. ჯამბურას, დ. გვრიტიშვილის, ვ. გუჩუას, ე. ხოშტარას, გ. აკოფაშვილის, დ. გოგოლაძის და სხვ. მკვლევართა ნაშრომები, დღემდე არ გვაქვს საკუთრივ თუმანიშვილების ყმა-გლეხთა სტრუქტურული აღნაგობის ერთიანი სურათი. წინამდებარე ნაშრომში დამოწმებული დოკუმენტური წყაროებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის საფუძველზე ვცადეთ შეგვესწავლა თუმანიშვილების სათავადოს გლეხთა სოციალური და უფლებრივი მდგომარეობა, მეზატონის საკუთრებაში მათი მოქცევის გზები. ცნობილია, რომ ფეოდალური ხანის საქართველოში გლეხთა სხვადასხვა კატეგორია არსებობდა. ჩვენი კვლევის შედეგად თუმანიშვილების სათავადოში გამოიკვეთა ყმა-გლეხთა შემდეგი სტრუქტურული ერთეულები: ნასყიდი, მკვიდრი ხიზანი, ბოგანო, ნებიერი ანუ წყალობის ყმა, თავდახსნილი, ნაწყალობევი, თარხანი ანუ აზატი.

საკვანძო სიტყვები: თავადი თუმანიშვილები, მამული, ყმა-გლეხი, ნასყიდი, მკვიდრი, ხიზანი, ბოგანო, ნებიერი, თავდახსნილი, ნაწყალობევი, თარხანი

შესავალი

ფეოდალურ საქართველოში გლეხოზა ქვეყნის ძირითადი მწარმოებელი კლასი იყო. მას დაკარგული ჰქონდა ეკონომიკური და პირადი თავისუფლება და მუდმივად მიმაგრებული იყო მეზატონის მიწაზე. ისინი განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან უფლებრივი და ქონებრივი მდგომარეობით. საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში დიდი ყურადღება ექცეოდა გლეხთა კატეგორიების შესწავლას, თავიანთ ნაშრომებში ცალკეული მკვლევარები (გვრიტიშვილი, 1979; აკოფაშვილი, 1962:67-83; გოგოლაძე, 1971; დ. მეგრელძე 1963:212-222; და სხვ.) გლეხთა სოციალ-ეკონომიკურ კატეგორიებს ზოგჯერ თუმანიშვილების ყმა-გლეხებთან დაკავშირებული საბუთების მეშვეობით იხილავდნენ. აღნიშნულის მიუხედავად, დღემდე თუმანიშვილების ყმა-გლეხთა სოციალური შემადგენლობა შესწავლილი არ არის. ჩვენი მიზანი დოკუმენტური მასალების საფუძველზე თუმანიშვილების სათავადოში გლეხოზის, მათი სოციალური მდგომარეობის შესწავლაა.

მეთოდები

კვლევა ეფუძნება კომპლექსური მეთოდოლოგიურ მიდგომას და გამოყენებულია აღწერითი, ისტორიულ-შედარებითი და ანალიტიკური მეთოდები.

შედეგები

ჩვენს მიერ მოძიებული მასალების საფუძველზე კვლევამ ცხადყო, რომ თუმანიშვილები:

- ფლობდნენ სხვადასხვა კატეგორიის ყმა-გლეხებს - მკვიდრი, ნასყიდი, ხიზანი, ბოგანო, ნებიერი ანუ წყალობის ყმა, ნაწყალობევი, თავდახსნილი, თარხანი ანუ აზატი.
- ყმა-მამულის გაყიდვის შემთხვევაში ძირითადად თავიანთი საგვარეულოს სახლის წევრებზე ყიდდნენ და ამგვარად ახერხებდნენ საერთო სათუმანიშვილო ყმა-მამულის ფონდის შენარჩუნებას.
- სხვადასხვა მეზატონეებისგან ყიდულობდნენ მკვიდრ ყმებსაც. მკვიდრი ყმა სათავადოში ინტენსიური მეურნეობის შემქმნელი იყო.
- ყმა-გლეხების რაოდენობას ზრდიდნენ სამეფო კარის მიერ ნაჩუქარი „ნაწყალობევი“ გლეხებით.
- თავიანთ ყმებს გარკვეული დამსახურების სანაცვლოდ ათავისუფლებდნენ საბატონო გადასახადისაგან, ასეთ გლეხს „თარხანი“ ეწოდებოდა, თუმცა გათარხნების შემთხვევები ძალიან ცოტაა.
- შეწუხებულები იყვნენ საკუთარ გლეხთა ხიზნობით (აყრა-გაქცევით), რაც დაკავშირებული იყო ოსმალთა-ყიზილბაშობასთან, ლეკიანობასთან და სხვ. მიზეზებთან. ყმების აყრა-გაქცევა, ხიზნობა, თავდახსნა, ჩივილი, ბოგანობა თუმანიშვილების სათავადოში კლასობრივი ბრძოლის გამოხატულება იყო. ზოგჯერ თუმანიშვილები გაქცეული ყმის პოვნის შემთხვევაში ამჯობინებდნენ მის გაყიდვას და თავდახსნილობის წიგნს აძლევდნენ, რადგან ასეთი გაქცეული გლეხი არ იყო სანდო, არსებობდა მისი ხელმეორედ გაქცევის და სამუდამოდ დაკარგვის რისკი.
- დახმარებას უწევდნენ თავის გამოხსნაში მათთან შეკედლებულ ყმებს სრული დაპატრონების მიზნით. ისტორიული დოკუმენტებიდან ირკვევა, რომ თუმანიშვილების მამულები იყო სხვადასხვა საფეოდალოდან გამოქცეულ ხიზან ყმათა თავშესაფარი.
- ფლობდნენ „ნებიერ“ ანუ წყალობის ყმებსაც. ასეთი გლეხი თავისი ნებით მიდიოდა ბატონთან და მას წასვლის უფლება ჰქონდა. ამ შეთანხმებას გლეხი ახალ ბატონთან დებდა წერილობით ან ზეპირად. თუმანიშვილები ცდილობდნენ ნებით მოსული გლეხისათვის კარგი პირობები შეექმნათ, რათა სხვასთან არ წასულიყვნენ.
- უმნიშვნელო რაოდენობით ფლობდნენ ბოგანო ყმებს, რომლებიც ეკონომიურად ყველაზე დაბალ საფეხურზე იდგნენ.

დისკუსია

ფეოდალური ხანის საქართველოში გლეხობა ქვეყნის ძირითადი მწარმოებელი კლასი იყო, რომელსაც დაკარგული ჰქონდა პირადი და ეკონომიკური თავისუფლება და მუდმივად მიმაგრებული იყო მეზატონის მიწაზე. ისინი განსხვავდებოდნენ ერთმანეთისაგან უფლებრივი და ქონებრივი მდგომარეობით.

„მკვიდრი“ გლეხები ფეოდალის ყმათა საერთო რაოდენობის ძირითად ფონდს ქმნიდნენ. მათი რაოდენობა განსაზღვრავდა ფეოდალის ეკონომიკურ სიმდიერეს. სათავადოში მკვიდრი ყმები დადგენილი ბეგარა-გადასახადების ძირითადი გადამხდელები იყვნენ და ინტენსიურ მეურნეობას ქმნიდნენ.

თუმანიშვილები ყიდულობდნენ „მკვიდრ“ ყმა-გლეხებს სხვადასხვა ფეოდალური სახლის წარმომადგენლებისაგან. 1717 წლის 12 დეკემბრის¹ ნასყიდობის წიგნის მიხედვით

¹ ნაშრომში თარიღები მოცემულია იულიუსის კალენდრით (ძველი სტილით)

ირკვევა, რომ გივი თუმანიშვილს როინ ჯავახიშვილმა მიჰყიდა მამულით თავისი მკვიდრი ყმა მარკოზაშვილი ბესია და ესტატე სოფ. წოდორეთში [დოკუმენტები..., 1940:175-176].

ფეოდალთა მიერ ყმების გაყიდვის ერთ-ერთი მიზეზი ეკონომიკური გაჭირვება იყო და ზოგჯერ, მკვიდრ ყმებს უმამულოდაც ყიდიდნენ. თუმანიშვილები, როგორც ჩანს ეკონომიკურად დაწინაურებულები ყოფილან, რადგან ინტენსიურად ყიდულობდნენ სხვადასხვა ფეოდალების მიერ უმამულოდ გაყიდულ მკვიდრ ყმა-გლეხებს. უმამულოდ გაყიდული გლეხი ნასყიდად იწოდებოდა. გ. აკოფაშვილის განმარტებით: „მკვიდრი ყმა-გლეხის უმამულოდ გაყიდვა მოცემულ ხანაში, მართალია ხდება, მაგრამ არსებული იურიდიული ნორმის დარღვევას წარმოადგენს. გლეხს ასეთ შემთხვევაში უფლება აქვს იჩივლოს, სამართალი ეძიოს” [აკოფაშვილი, 1962:69].

როგორც აღვნიშნეთ, თუმანიშვილები ყმა-გლეხების რიცხვს ავსებდნენ სხვადასხვა მეზობლებისაგან „ნასყიდი” გლეხებით. 1669 წლის 1 აპრილის ნასყიდობის წიგნის მიხედვით, მანუჩარ თუმანიშვილს მიჰყიდა თავისი ყმა ნავროზა ცოლით და ქალ-ვაჟით ოთია ლაშხიშვილმა, რომელიც თავადი ფალავანდიშვილის აზნაური უნდა იყოს. ამას გვაფიქრებინებს საბუთში აღნიშნული სიტყვები: „თუ ესა კაცი წაგივიდეს სადმე, ჯერ ვიყო ქართლის ჯელმწიფის შემცოდე და მერმე ჩემის ბატონის ფალავანდიშვილის ფემანგისა, ზაზასი და დავითის მკულელი ვიყო” [დოკუმენტები..., 1940:46]. ამ ვარაუდს მხარს უჭერს 1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატს თანდართული თავად-აზნაურთა ნუსხა, სადაც ფალავანდიშვილთა აზნაურად დასახელებულია გვარი - ლაშხი [გეორგიევსკის ტრაქტატი, 1983:63].

1687 წლის საბუთის თანახმად, თუმანიშვილები შალვა ფავლენიშვილისგან ყიდულობენ ყმას „ნასყიდობის წიგნი და სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ (ფავლენიშვილებმა- რ. მ.), თქვენ თუმანიშვილს ყალანდარს, ძმისწულსა შენსა მდივანს გივსა, ძმასა შენსა ლიპარიტს, შიოს, დავითს და მანუჩარს...ოდესაც დაგვეჭირა და მოგყიდეთ ჩვენი მკვიდრი ყმა მეტრეველი ოთია მისის ცოლით და შვილებითა...რითაც მოსახმარებლად გინდოდეს მცილე არავინ გყვანდეს” [დოკუმენტები..., 1940:77-78; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, 1993:360].

1704 წ. 18 აპრილის ყმის ნასყიდობის წიგნში, რომელიც მანუჩარ ციციშვილის მიერ არის მიცემული გივი თუმანიშვილისადმი აღნიშნულია: „ესე წიგნი მოგეცით ჩვენ, ქვემო ციციშვილმან მანუჩარ და ძმამან ჩემმან ყიამა თქვენ, თუმანიშვილს გივს მდივანსა - ასე და ამა პირსა ზედა ჩვენზედ მრავალს გაისარჯენით და მრავალი სიკეთეც ჰქენით. ახლა ამისდა ნუქვათ მოგეცით ჩვენი ყმა დადელი ხურო ოსია წატურასშვილი თავისის ცოლ-შვილითა. ცოტა რამ კიდევ ფასი გამოგართვით” [დოკუმენტები..., 1940:126]. საბუთში თუმანიშვილთა მიმართ, ციციშვილის მიერ ნახსენები სიტყვები - „გაისარჯენით”, „მრავალი სიკეთეც ჰქენით” მიუთითებს ციციშვილებისადმი გაწეულ რაიმე პატივისცემას თუ დახმარებას, სანაცვლოდ გივი თუმანიშვილმა ყმა იაფად იყიდა.

1719 წელს სოფ. წოდორეთში გივი თუმანიშვილმა როინ ჯავახიშვილის მკვიდრი ყმები უმამულოდ იყიდა „მოგეც მე, ჯავახიშვილმან როინ...თუმანიშვილს მდივან გივს, ასე რომე ჩემის ნება-წადილითა მოგყიდე ჩემი მემკვიდრე ყმის წოდორელი ბერიას ცოლშვილი. ავიღე ფასი სრული” [დოკუმენტები..., 1940:181].

1723-1724 წლების ნასყიდობის წიგნიდან ვიგებთ, რომ მდივან გივი თუმანიშვილის შვილებმა, ზურაბმა და დავითმა, ყმები იყიდეს თავადი, იესე ხერხეულიძისაგან [დოკუმენტები..., 1940:201].

თუმანიშვილები ყმებს იძენდნენ სხვადასხვა სოფლისა თუ ქალაქის მამასახლისებისგანაც. მძიმე სოციალური მდგომარეობიდან გამომდინარე, მეზობლები იძულებული იყო ყმა გაეყიდა. მაგალითად, 1756 წლის 3 დეკემბერს გიორგი თუმანიშვილს ყმა მიჰყიდა ქვემო ბოლნისის მამასახლისმა ფირადაძე, რადგან შიმშილობა იყო და ყმის შენახვა ვერ შეძლო [დოკუმენტები..., 1953:52-53].

როგორც გ. ჯამბურია წერს: „ნასყიდი გლეხის კატეგორიის გაჩენა „ბატონყმური რიგის“ დარღვევის, მოშლის შედეგია. ფეოდალები, თავიანთი საჭიროების გამო, „კანონს“ არღვევდნენ და უმამულოდ ყიდდნენ გლეხებს” [ჯამბურია, 1973:196]. ყმა-გლეხებს როგორც, მამულთ ასევე უმამულოდ თუმანიშვილები ყიდულობდნენ არა მარტო მეზობელი ან სხვა რომელიმე სათავადო სახლის წარმომადგენლებისაგან, არამედ თავიანთი საგვარეულოს წევრებისგანაც. 1673 წლის 2 დეკემბერს ესტატე თუმანიშვილმა თავის განაყოფებს მიჰყიდა ყმა ოჯახით „ესე...წიგნი მოგეცით ჩვენ, თქვენმა განაყოფმა თუმანიშვილმა ესტატემ...თუმანიშვილს მდივანს მანუჭარს...მოგეც და მოგყიდე უმამულოთ, უწყლოთ, უმიწოთ, უვენახოთ და უარარაოთ ბუჩუკური გოგინა, მისი ცოლი, მისი შვილი ონანა, თამაზა და ავთანდილა და ორის ქალითა და ავიღეთ ფასი სრული” [დოკუმენტები..., 1940:49].

5 წლის შემდეგ, 1678 წელს ესტატე თუმანიშვილმა სოფ. ხელთუბანში მკვიდრი ყმა-მამულის ნასყიდობის წიგნი მისცა თავის განაყოფებს „ესე...ნასყიდობისა წიგნი...მოგეც მე, შენმა განაყოფმა ხოსიტაშვილმა ესტატემ...თქუნ, ჩემს განაყოფს ჯიმშიტაშვილს მდივანს ზურაბს..ოდეს დაგვეჭირა და ჩვენი მკვიდრ პაპთაგან ნასყიდი ალალი ყმა ელიოზიშვილი ზურაბა, ასლამაზა, მერაბა და პაპუა მათის ცოლშვილით მათის სამართლიანის მამულით, ზემო ვენახით ტერდავითას კერძითა, ქვემო ვენახი... შუა დიდის ქვევრითა და ნაოხრითა, სტეფანას ნაქონის სახლკართა, კალო-საბძლითა და დღეს რისაც მქონებული არის, მისის მამულის მიწითა, წყლითა, შესავლითა, გასავლითა...ყოვლის მისის გამოსაღებითა მოგყიდეთ” [დოკუმენტები..., 1940:57].

1749 წლის 30 აგვისტოს ნასყიდობის წიგნიდან ირკვევა, რომ პატარკაც თუმანიშვილმა საკუთარი ყმა-მამული სოფ. წოდორეთში მიჰყიდა თავის განაყოფს გორჯასპი თუმანიშვილს [დოკუმენტები..., 1940:344].

როგორც ვხედავთ, თუმანიშვილები, საერთო სათუმანიშვილო ყმა-მამულის ფონდს უფროთხილდებოდნენ და საჭიროების შემთხვევაში ძირითადად თავიანთი ფეოდალური სახლის წარმომადგენლებზე ასხვისებდნენ. თუ არ ჩავთვლით პაპუა თუმანიშვილის მიერ ყმის გაყიდვის ცალკეულ შემთხვევას, რომელმაც სხვა გვარის წარმომადგენელს მიჰყიდა ერთ დროს ნასყიდი ყმები უმამულოდ. კერძოდ 1744 წელს შედგენილი ნასყიდობის წიგნით ვიგებთ, რომ პაპუა ელიზბარის ძე თუმანიშვილმა ვინმე ჩარჩიან ბეჟანისშვილ ქრისტესიას მიჰყიდა „ნასყიდი ყმის ცოლი და შვილი ბერბუკელი მარქარას ცოლი ხომია და ამისი შვილი ესტატე” [დოკუმენტები..., 1940:318-319]. ერთი თვის შემდეგ, პაპუა თუმანიშვილმა ერთი ნასყიდი ყმა ამჯერად, დოესის მამასახლისს მიჰყიდა [დოკუმენტები..., 1940:319-320].

აღსანიშნავია, რომ თუმანიშვილები თავიანთი ყმა-გლეხების რიცხვს ზრდიდნენ ნასყიდი ყმებით, რომელთაც გ. აკოფაშვილი „თავგაყიდულს” უწოდებს. მისი განმარტებით „თავგაყიდული”: „ისეთი გლეხია, რომელიც პირადად არის გაყიდული, თავისი მამულის გარეშე. ყმა-გლეხი ხშირად, რაიმე მძიმე გასაჭირის გამო, იძულებული იყო თავი მიეყიდა ბატონისათვის, „თავგაყიდული” გამხდარიყო. გამოუვალი მძიმე ვალეები, შიმშილობა, ტყვედ ჩავარდნის გამო სახსრის შოვნის საჭიროება, ჩადენილი ბოროტმოქმედების შედეგად დადებული მძიმე სასჯელი...აიძულებდა, ხოლმე ყმას თავისი პირადი თავისუფლების დაკარგვისა თუ ყმური დამოკიდებულების მძაფრი გაუარესების, დამძიმების საფასურად ფული ან ბატონისაგან და ამ გზით თავი დაეხსნა გასაჭირისაგან“ [აკოფაშვილი, 1962:80].

1696-1713 წწ. ნასყიდობის წიგნიდან ვიგებთ, რომ გივი თუმანიშვილს ვალისაგან გათავისუფლების მიზნით, ბერ ჭიჭაშვილმა ცოლ-შვილით თავი მიჰყიდა, გივიმ ნასყიდ ყმას სახლ-კარი უბოძა და ავლაზარში დაასახლა [დოკუმენტები..., 1940:100, 156].

1712 წ. თავნასყიდობის წიგნიდან პაპუნაშვილებისა გივი თუმანიშვილსადმი ნათელია, რომ ეს გლეხი უკიდურესად მძიმე სოციალური მდგომარეობიდან გამომდინარე

ვერ უბრუნებს მევალეს ვალს და იძულებულია თავისივე ნებით, გივი თუმანიშვილის ყმა გახდეს, რათა ვალისგან განთავისუფლდეს „აწყვერელმა პაპუნაშვილმა ზერმა, ჩემმა ძმამ ივანემ და შვილმა და მომავალმა სახლისა ჩვენისამან ყოველმანვე თქუენ, თუმანიშვილს მდივანს ბატონს გივის, შვილთა თქუენტა დავითს და ზურაბს. ასრე რომ ვალი გვემართა და მიცემის ღონე და ილაჯი არა გვექონდა. მოვედით და შემოგებვეწენით და ვალი გარდაგვიწყვიტეთ და მოვალისაგან გამოგუიხსენით. ახლა ჩვენც ეს ჩუენის თავის ნასყიდობის წიგნი მოგართვით და ჩუენი თავი ნასყიდათ მოგეცით... ერთგულად და კარგ გვართ გემსახურნეთ. თუ ვინმე ჩუენს თავს წამოგედაოს, პასუხიც ჩუენ მივცეთ“ [ქართული სამართლის ძეგლები, 1985:871-872].

ვალის გადახდის უუნარობის მიზეზით თუმანიშვილებისადმი თავის მიყიდვის მაგალითია 1728 წლის 20 დეკემბრის ნასყიდობის წიგნი, რომლის თანახმადაც ატენელმა დათუნა მეზვრიშვილმა საკუთარი თავი მიჰყიდა სულხან თუმანიშვილის: „ესე მტკიცე...სიგელი დაგიწერეთ და მოგეცით ჩვენ, ატენელმა მეზვრიშვილმა დათუნამა, ...მდივანს ბატონს სულხანს...ასე რომე ვალის პატრონი შევიქენ და მოვალეებმა დიად შემაწუხეს, ვერას საქმით ვერას გაუღონიერდი. ავდექ ჩემის ნება-წადილითა თქუენ შემოგებვეწე და ჩემი თავი ნასყიდობით მოგეც და ჩემი ვალი თქუენ გარდამიწყვიტეთ“ [დოკუმენტები..., 1940:226].

ეკონომიკურად მძიმე მდგომარეობაში მყოფი პირები ვალის გადახდის სანაცვლოდ, თუმანიშვილების გავლენის ქვეშ ექცეოდნენ და დროებით, სამსახურის ვალდებულებას იღებდნენ. 1670 წლის 24 სექტემბერს ვინმე პაპუნამ ვალიდან დახსნის სანაცვლოდ დროებით სამსახურის ვალდებულების პირობა მისცა მდივან ზურაბ თუმანიშვილს „ესე წიგნი მოგეცი მე პაპუნამ...მდივანს ზურაბს, ძმას თქუენს მდივანს სულხანს...ახალგორელთ, ხელთუბნელთ, ხარისელთ ვალი მემართა ორმოცი მარჩილი, შიმშილობაში დამიხსენ და მოვალეებას მამარჩინე. მანამდინ თქუენს ორმოცს მარჩილს მოგართმევდე, იმის სარგებელში მე გ(მ)ს(ა)ხურობდე, არც შენის თეთრის სარგებელი იყოს, არც ჩემი ჯამაგირი, მანამდინ თეთრი არა მოგართო, არც მე გაგეყარო“ [საქართველოს სიძველენი, 1910:563].

თუმანიშვილები ყმა-გლეხების რიცხვს ავსებდნენ სამეფო კარის მხრიდან „ნაწყალობევი“ ყმებით, რაც ერთგულების, გარკვეული დამსახურების სანაცვლოდ ხდებოდა.

დ. გვრიტიშვილის განმარტებით: „ნაწყალობევი“ ყმა სათანადო „წყალობის წიგნით“ ფორმდებოდა. აქვე იყო დადგენილი ამ შეწყალობებულის იურიდიული მხარე, ე. ი. ჩამოთვლილი იყო თუ რა პირობებში ეძლეოდა მწყალობელის მიერ შეწყალებულს ნაწყალობევი“ [გვრიტიშვილი, 1965:65].

ქართლის მეფე შაჰნავაზ V-მ (1658-1676) ერთგულების ნიშნად მანუჩარ თუმანიშვილს და მის ძმისწულებს - სულხან და ზურაბ ჯიმშიტაშვილებს უწყალობა სოფ. ტინისხიდში (გორის რ-ნი) მამუკა თავაქალაშვილის ობლები მათი მამულით [პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, 1993:350].

დ. გვრიტიშვილის თქმით, მეფის მიერ ფეოდალისადმი ყმა-მამულის წყალობის სიგელი ძალაში რჩებოდა მხოლოდ მისი მეფობის პერიოდში. მეფის შეცვლისთანავე სიგელიც უნდა განახლებულიყო. წყალობის სიმტკიცე დამოკიდებული იყო მეფისა და ფეოდალის ურთიერთობის სიმტკიცეზე [გვრიტიშვილი, 1965:65].

თუმანიშვილებთან გვხვდება უწინდელი მეფის წყალობის განახლების შემთხვევები. 1648 წლის 12 მაისს როსტომ მეფემ თაყა თუმანიშვილს განუახლა სიმონ ხანის მიერ ნაწყალობევი თბილისელი მკვიდრი ვაჭარი ყმა ხუდადა აშანმაშანაშვილი და მისი ძმისწულები პაპუნა და ყაზარა მამულით, სახლ-კარით და ქულბაქებთ [ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები, 1955:205-206].

1666 წლის 22 მარტს გიორგი ბატონიშვილმა მორდარ მანუჩარ თუმანიშვილს განუახლა სურამიდან გადმოსული და მანუჩართან შეკედლებული, ობოლი ყმების - ხეჩატურას, მასურასშვილი ნურალას, დათუას და სურამელას წყალობა. ამილახორს დავალებული ჰქონია სხვადასხვა ადგილებში შეხიზნული ყმების აყრა და უკან დაბრუნება, მაგრამ გიორგი ბატონიშვილმა ეს ყმები მანუჩარს დაუმტკიცა [დოკუმენტები..., 1940:44; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, 1993:350].

სამეფო კარი სახასო ყმა-მამულითაც ასაჩუქრებდა თუმანიშვილებს. მაგ. 1703-1709 წწ. დოკუმენტში მოხსენიებულია გივი მდივანი, რომელსაც ვახტანგ VI-მ ატენში სახასო გლეხი მამულით უბოძა. მართალია, საბუთში არ არის აღნიშნული გივი მდივნის გვარი, თუმცა, ვფიქრობთ, რომ თუმანიშვილი უნდა იყოს, რადგან ამ პერიოდში იგი მდივან-მწიგნობრის სახელოს ფლობდა. დოკუმენტში კი ვახტანგ VI აღნიშნავს: „ჩვენი ბძანება არის. ატენს ჩვენი სახასო გლეხი გიორგაშვილი თავისი მამულით მდივნის გივისათვის გვიბოძებია“ [დოკუმენტები..., 1940:122].

ნიშანდობლივია, რომ ეგნატე თუმანიშვილმა ყმების სიმცირის გამო, 1800 წლის 16 ივლისის არზით თვითონ სთხოვა გიორგი XII-ს უმემკვიდრეოდ გარდაცვლილი სახასო აზნაურის (მეფის აზნაურის) ორი კომლი ყმა-გლეხი საიფაშვილების (ერთი კომლი ეგნატესთან იყო შეკედლებული სოფ. ხელთუბანში, ხოლო მეორე თბილისში იმყოფებოდა) წყალობა. აღნიშნულ არზას ახლავს გიორგი XII-ის ოქმი, რომელშიც ვკითხულობთ მის გადაწყვეტილებას: „ჩვენი ბძანება არის მდივანო ეგნატე!...მოგიხსენებია და ეს კაცნი გითხოვნია და თუ ეს ასე არის და მოდავე არავინა ჰყავს...შენთვის გვიბოძებია“ [ქართული სამართლის ძეგლები, 1985:664].

თავადის ყმა-მამულის სამფლობელოს ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი იყო ნაჯილდოები ყმებიც. 1713 წლის 17 ნოემბერს ემიკალასბაშმა, ზურაბ ერისთავისშვილმა ერთულების ნიშნად გივი თუმანიშვილს მკვიდრი ყმა-გლეხი უბოძა: „ესე წიგნი მოგეცით ჩვენ, ემიკალასბაშმან ერისთავის-შვილმა ბატონმა ზურაბ თქვენ, თუმანიშვილს მდივანს ბატონს გივს...ვითარცა ერთმანერთისათვის კაის მდომი ვიყავით, ჩვენზე ბევრი გარჯა და სიკეთე მოგიძლოდა და რადგან ჩვენის სიკეთისა და შემატების მდომი ხართ, ბევრს გაისარჯე და კაი ფეშქაშები მოგვართი, ჩვენც ერთი ჩვენი მემკვიდრე ყმიშვილი მახარებლისშვილი დათუნა მოგეცით. ასრე, რომ ვერც ჩვენი სახლისკაცი და ვერა კაცი ვერ შემოგეცილოს [დოკუმენტები..., 1940:157].

თუმანიშვილთა სათავადოში გლეხთა სხვადასხვა კატეგორიას შორის გვხვდება თარხანი ანუ აზატი გლეხები. დ. გვრიტიშვილის თქმით, თარხანი ანუ აზატი საბატონო გამოსაღებისაგან მთლიანად ან ნაწილობრივ გათავისუფლებული გლეხი იყო, რომელსაც სითარხნის (აზატობის) წერილობითი საბუთი ჰქონდა, სადაც დაწვრილებით იყო მოთხრობლი თუ რისგან ათავისუფლებდა გლეხს ბატონი [გვრიტიშვილი, 1965:68].

როგორც აღინიშნა, ბატონი ყმას ნაწილობრივაც ათარხნებდა გამოსაღებისაგან. 1703 წელს შედგენილი საბუთიდან ვიგებთ, რომ გივი თუმანიშვილმა თავის ყმა რამინას სითარხნის წიგნი უბოძა, ღალისა და კულუხისგან გაათავისუფლა, მაგრამ შრომითი გადასახადი დააკისრა და მიწაც მისცა საკუთრებაში: „ესე წყალობისა და სითარხნის წიგნი გიბოძეთ ჩვენ, მდივანმა ბატონმა გივმან, ლიპარიტ, მანუჩარ და ქარიშმა თქვენ, ბერდიკელს ყმასა ჩვენსა რამინასა, შვილსა შენსა ღვინიასა, შვილთა და მომავალთა სახლისა თქვენისათა; მას ჟამსა ოდეს სითარხნის წყალობას დაგვეაჯენით. ასე გითარხნეთ, რომე არაფერი საჩვენო სათხოვარი და გამოსაღები არა გეთხოვებოდეს რა, არა ღალა, არა კულუხი, არა გეთხოვებოდეს რა. ერთ დღეს მამაცობით ვენახში უნდა გვიმუშაოთ. ერთი მიწა სარწყავისა სამწვერისის პირდაპირ ისიც თქვენთვის საკუთრებად გვიბოძებია. ამ მიწასთან შენს ძმებს ხელი არა ქონდეს“ [დოკუმენტები..., 1940:120].

სათუმანიშვილოში მკვიდრ ყმებს შორის გვხვდება ბოგანო ყმა-გლეხები. ისინი ეკონომიური შეძლების უმდაბლეს საფეხურზე იდგნენ.

ვახტანგ VI-ის სამართლის განმარტებით: „ბოგანო იმას ქვიან, რომე, ვენაჯი არა ჰქონდეს, თვითო სახლის დარჩომის ალაგი ექნების და მიწა ან ექნების და ან არა... ვენაჯის მქონეს გლესს ბოგანო არა ჰქვიან, რაგინდ სხვა მამული ნაკლებად ქონდეს” [სამართალი ვახტანგ მეექვსისა, 1981:212]. აქედან გამომდინარე, ბოგანოს ზუსტი მნიშვნელობის განსაზღვრა ძნელია. ბოგანო გლესს, რომელსაც ვენახი არ გააჩნდა და მამულიც მცირე ჰქონდა არ შეეძლო ინტენსიური მეურნეობის წარმოება.

თუმანიშვილების სათავადოში ბოგანოთა რაოდენობა უმნიშვნელოა. 1656 წელს თუმანიშვილების გაყრისას მანუჩარ თუმანიშვილს წილად ხვდა სოფ. ხელთუბანში 2 ბოგანო გლეხი - დამელა და მგელია [პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, 1993:352].

1700-1719 წწ. გივი თუმანიშვილის ყმების ნუსხაში სულ 19 კომლი გლეხია ასახული მამულის მოცულობის მითითებით, მათგან მხოლოდ ორია ბოგანო:

„კურტანიძე ბოგანო, ერთი კვალი ჩვენი ნასყიდი ვენახი უჭირავს.

გ. ქ. მეგრელი ბოგანო, სამის დღის მიწა აქვს” [დოკუმენტები..., 1940:113].

მოტანილი ციტატიდან, ჩანს რომ ბატონი თავად წყვეტდა ყმა-ბოგანოს საკითხს, აძლევდა ვენახს, მიწას სხვადასხვა ოდენობით, რაც ვახტანგის სამართლით დაწესებული არ იყო.

თუმანიშვილთა სათავადოში გვხვდება „ნებიერი” ანუ წყალობის ყმა. გ. ჯამბურის განმატრებით ნებიერი: „ისეთი გლეხია, რომელიც თავისი ნებით არის მისული ბატონთან და წასვლის უფლება შენარჩუნებული აქვს... წყალობის ყმის ვალდებულებანი ბატონთან ყმის შეთანხმების შედეგად წესდებოდა...წყალობის ყმა ზეპირ, ან წერილობით ხელშეკრულებას დებდა ბატონთან, სადაც აღნიშნული იყო, რომ მას წასვლის უფლება ჰქონდა, თუ ეს საჭირო გახდებოდა. ამ უფლებას კანონიც იცავდა” [ჯამბურია, 1973:196].

1784 წლის 20 თებერვალს ბატონყმობის წიგნი მისცა თუმანიშვილებს გუმიშხნელმა იორდანეს შვილმა სვიმონმა: „მოველ ჩემის ნებაყოფლობითა ჩემი თავი თქვენ ყმათ მოგეცით. ცოტა რამ ვალიც მაქვს, ისიც თქვენ მიეცით და თუ შინ არ მიმსახურებ და სოფელში დამაყენებ მამულზედ იქიდან უნდა გემსახურო, როგორც ბატონყმობის რიგია...ამას წინათ რაც ვალი მქონდა ის სულ თქვენ მიეცით” [უჩანეიშვილი, 1967:83]. ამ დოკუმენტიდან ჩანს, რომ თუმანიშვილებისადმი ბატონყმობის წიგნის მიცემის მიზეზი ეკონომიური გაჭირვებაა. დ. გვრიტიშვილის მოსაზრებით, ძველი ბატონისაგან თავდახსნილ გლესს მძიმე ეკონომიური პირობები აიძულებდა რომელიმე ბატონისათვის შეეფარებინა თავი, წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ფიზიკურად დაუცველი იყო. თავის მხრივ „ნებით მოსულ” გლესს ახალი ბატონი სიამოვნებით იფარებდა და ყველაფერს აკეთებდა იმისათვის, რომ ამ „ნებიერთა” რიცხვი გაემრავლებინა, რადგან ბატონის სიძლიერე ყმათა სიმრავლეზე იყო დამოკიდებული [გვრიტიშვილი, 1965:66].

მაგალითად, 1787 წლის 11 ოქტომბერს გიორგი თუმანიშვილი ერეკლე მეფისადმი მირთმეულ არზაში დაწვილებით აღწერს თუ როგორ იზრუნა ნებით მოსული ყმის დაბინავებაზე: „მერე თქვენის სიმაღლისაგან ბძანება გამოვიდა, რომ რაც იმერელი, რაჭველი ქართლში გადმოსულიყოს და მისვლოდეს ვისმე ან მამულზედ არ იდგეს და ახალი მისული იყოს, იმის აყრა გეძანათ და რაჭის ერისთვის შვილისათვის ბოძება. ჩემო ჰელმწიფევ, თვრამეტი წელიწადი არის ერთი კაცი მყავს მოსული თავის რაზით, რომ თავისი ბატონისაგანაც დაგირავებული ყოფილა და თავი დაუხსნია...თავის ნებაყოფლობით წყალობის ყმათ მოვიდა და მეც რაც გლესს კაცს ეფერებოდა - მამული, ხარი, კამბეჩი, ვენახი და ნაფუზარი მივეც; ცოლი შეირთო და დავასახლე. როგორც ერთი სხვა გლეხი კაცი გახლავს ჩემი სარჩოთი თუ მამულით, ის კაციც იმგვარად გახლავს. ამას გარდა სულადიც მიმიცია იმისთვის სამოცი კოდი და სხვაც ბევრი წვრილად მაქვს იმაზედ დანახარჯი. წყალობას ვითხოვ, თქვენის ხელმწიფობის გასაძლიერებლად ჩემი ამდენი დანახარჯი და ამაგი არ გამიფუჭდეს და თვრამეტი წლის მოსული კაცი არ გამამერთვას.” ერეკლე II-მ თუმანიშვილის არზაზე ოქმი გამოიტანა: „თუ ეს მართლა ასე არის ამდენი ხნის

მოსული და მამულზე დასახლებული კაცი, ამას არ აეყრება და ნურც აუყრით.” [ქართული სამართლის ძეგლები, 1981:741].

ნებიერი ყმისადმი ზრუნვა ჩანს 1793 წლის 19 თებერვლის საბუთში, რომელშიც ზურაბ თუმანიშვილი ძველ ამბავს გადმოგვცემს: „ღმერთმან ბედნიერის მეფის ძის გიორგის ჭირი მოსცეს მათს მონას ზურაბ თუმანიშვილს. ჩემო მოწყალევე, ტყვეობიდან ათოა სახელობით კაცი გიახლათ და თავის ნებით ჩემი ყმობა მაინდომა და რაც შემძლებოდა მეც ხელი გაუმართე და სარჩოს გზაზე დავაყენე. ყმობის წიგნი დამიწერა და ბედნიერმა კელმწიფემ ალაპარაკა ის კაცი და წიგნიც დამიმტკიცა” [ქართული სამართლის ძეგლები, 1985:197].

თუმანიშვილთა სათავადოში ახლად მოსული ნებიერი გლეხის მიმართ მფარველობის და მწყალობლობის გამოხატულებად უნდა ჩავთვალოთ მისი გათარხნება, რასაც 1792 წლის 20 იანვარს შედგენილი სითარხნის წყალობის წიგნი მოწმობს. საბუთის თანახმად, ზურაბ თუმანიშვილმა ნებიერი გლეხი ნაწილობრივ გაათავისუფლა საბატონო ვალდებულებებისგან. საბუთში თავადი თუმანიშვილი წერს: „თუმანიშვილი ლიპარიტის ძე გიორგის შვილმა ზურაბმა...მოუშლელი წიგნი გიწყალობე შენ ჩემს ყმას საინაანთ არუთინას-შვილსა არუთინას- ასე რომ ტყუეობიდან მოხუედი და შენის ნებით ჩემი ყმობა მოინდომე და წერილიც მამევი, მეც მამულზე დავაყენე. დღეის იქით ჩემგან...შენ და შენ ჩამომავლობას ეს წყალობაც გქონდესთ: არც საქურივო გეთხოვბოდესთ, არც მოახლე, არც ძიძა, არც მსახური...არც საქორწილო, არც სააღაპო. თუ ღმერთმან შეგამღებონოს, მამული იყიდოთ, თქვენი ნასყიდი მამულის გაყიდვის, გაზითვის და გაცემის უფლებაც გქონდესთ ჩვენგ შეუკითხავად...ამას გარდა რაც სხუა ბატონყმობის სამსახური არის, ისე მემსახურებოდე, როგორც ერთი ჩვენი მემკუიდრე ყმა” [დოკუმენტები..., 1953:165-166].

ნებიერ ყმა-გლეხს სრულიად განსხვავებული უფლება-მოვალეობა გააჩნდა. მას ჰქონდა საბუთით დადასტურებული უფლება ბატონისაგან თავისუფლად წასულიყო. დ. გვრიტიშვილის განმარტებით, თუ „ნებიერი” გლეხი თავის ახალ ბატონს მიატოვებდა და ძველ ბატონთან წავიდოდა, ახალ ბატონთან შეძენილი ქონების ნახევარი ახალი მებატონისთვის უნდა დაეტოვებინა. უკანონოდ კი ბატონს შეეძლო ნებით მოსული ყმისთვის წასვლის შემთხვევაში მთელი ქონება წაერთმია ან მთელი ქონებით გაესტუმრებინა. თავის მხრივ 30 წლის განმავლობაში ძველი ბატონიც ინარჩუნებდა უფლებას მოემბნა თავისი ყმა და უკან დაებრუნებინა [გვრიტიშვილი, 1965:66,68].

თუმანიშვილები ცდილობდნენ ნებიერი ყმის სრულ დაპატრონებას, რაც მის გაყიდვას გულისხმობდა, თუმცა ეს კანონით აკრძალული იყო. ფეიქარი ოჰანეზა ბაღდასაროვი, რომელიც თბილისში მდივან გორჯასპი თუმანიშვილის ნებიერი ყმა იყო, 1808 წელს არზაში წერდა, რომ ბატონის (გორჯასპის) გარდაცვალების შემდეგ, მისმა შვილმა, სულხან მდივანმა, იგი თავის სახლიკაცს, ზურაბს, მიჰყიდა. ეს ყმა ოჰანეზამ გააპროტესტა მისთვის სულხან მდივანის მამის მიერ მიცემული ხელწერილით. სულხან მდივანი იძულებული იყო უკან დაეხია და ყმის გაყიდვაზე უარი ეთქვა [აკოფაშვილი, 1962:74-75].

როგორც გ. ჯამბურია აღნიშნავს, ნებიერი ანუ წყალობის ყმები ყოფილი თავდახსნილი ან ერთი სამეფოდან მეორეში გაქცეული ყმები არიან. გლეხის თავდახსნის შემთხვევები XVI-XVII სს. ხშირი არ იყო. ბატონყმური ურთიერთობისაგან განთავისუფლებული გლეხები წყაროებში ხშირად „თავდახსნილებად” იწოდებიან, ხოლო საბუთს, რომლითაც ეს ფაქტი ფორმდება, „თავდახსნის წიგნი” ანუ „თავდახსნისა და აზატულობის წიგნი” ეწოდება [ჯამბურია, 1973:197].

ყმა-გლეხთა თავდახსნილობა კლასობრივი ბრძოლის ერთ-ერთი ფორმა იყო, რომელიც თუმანიშვილების სათავადოშიც გვხვდება. თუმანიშვილები გაქცეული ყმის ძალით დაბრუნების ნაცვლად, არჩევდნენ მიეყიდათ იგი იმ მებატონეზე, ვისთანაც ყმა თავმეფარებული იყო, რადგან არსებობდა ასეთი ყმის უგზო-უკვლოდ დაკარგვის საფრთხე, ამასთანავე ასეთი დაუმორჩილებელი გლეხი არ იყო ინტენსიური მეურნეობის წარმომქმნელი.

1664 წლის დოკუმენტიდან ვიგებთ, რომ თუმანიშვილების ყმა პაატა რაზმამე კახეთში წავიდა, თუმანიშვილებმა მოძებნეს და თავის დახსნაზე უარი უთხრეს, მოგვიანებით კი დავით კოზმანიშვილმა დაიხსნა: „ესე ნასყიდობისა წიგნი და ფიცი მოგართვით მე რაზმამემ მჭედელმა პაატამ თქვენ, კოზმანიშვილს პატრონს დავითს... თუმანიშვილის გიორგისა და მისის ბიძების ყმად ვიყავ. კახეთს მოველ. მოვიდნენ და ისრევე მივყვანდი. და მე თავის დახსნას შევხვებე, იმათ, დიად, ბევრი მთხოვეს, ვეცადე და ვერას თავს აუველ და ვერცავინ დამიხსნა. მასუკან თქვენ შემოგებხვეწეთ და თქვენ ჩემში სრული ფასი მიეცით, რითაც იმათი გული შესჯერდებოდა და მიყიდეთ” [ქართული სამართლის ძეგლები, 1985:844; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, 1993:338]. როგორც ჩანს, კახეთში გადახვეწილი თუმანიშვილების ყმა წინასწარ შეუთანხმდა ფეოდალს, რომელსაც თავდახსნის შემდეგ ეყმო.

1664 წ. ახლოს შედგენილი საბუთიდან კი ვიგებთ, რომ გიორგი თუმანიშვილმა ყმა პაატა რაზმამეს ახატობის წიგნი მისცა: „ესე წიგნი მოგეცით ჩვენ, თუმანიშვილმა მდივანმა გიორგიმ და ზაქარიამ შენ რაზმამეს პაატას. ასე რომ ჩვენ წამოგვიხველ და კახეთს ჩამოხველ. მასუკან შემოგვებხვეწე და ჩვენ ჩვენად სადღეგრძელოდ და მამის ჩვენის შესანდობრად, რაც ჩვენი გემართა, ისიც გაპატივით და ახატიც ასრე გიყავით: ვისთანაც გინდა მიდი, ღმერთია თავდები, ჩვენ არას მოგედავებით და ახატიც გვიქნია. და ვინც მოგედაოს ჩვენთან მოდი” [ქართული სამართლის ძეგლები, 1985:844; პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, 1993:338].

ერთის მხრივ, თუმანიშვილებიც ეხმარებოდნენ თავის გამოსხნაში მათთან შეკედლებულ ყმებს, რათა შემდეგ კანონიერად დაპატრონებოდნენ. ამგვარი ქმედების ერთგვარ მაგალითად უნდა ჩაითვალოს 1710 წელს, სვიმონ მაღალაშვილის მიერ მამუკა თუმანიშვილისადმი მიცემული ნასყიდობის წიგნი, რომელშიც წერია: „ჩემი (იგულისხმება სვიმონ მაღალაშვილი - რ.მ.) ნასყიდი ყმის შვილი ქიტესა შენს (მამუკა თუმანიშვილის -რ.მ) ყმას გერათ მოჰყოლოდა და შენის ყმისას გაზდილიყო. მოვედი და ჩემის ყმის შვილს თხოვნა დაგიწყე. მაგრამა, რადგან შენის ყმისას გაზდილიყო, აღარც იმან მოინდომა ჩემი თავი და თქვენც მოინდომეთ და ცოტარამა გამოგართვით, რითაც ჩვენი გული შეზჯერდებოდა” [დოკუმენტები..., 1940:145].

საინტერესოა, რომ თუმანიშვილები დახსნილ ყმებს მკაცრად ექცეოდნენ და ზოგჯერ სხვადასხვა პირთა ჩარევით იძულებულები იყვნენ, ნაწამები ყმებისათვის ახატულობის ანუ დახსნილობის წიგნი მიეცათ. 1756 წლის 16 დეკემბრის არხით, მარტყოფელი ყმა, სომხიშვილი მგელია, ერეკლე II-თან უჩიოდა პაპუა თუმანიშვილს, რომ როცა დაკარგული იყო ხელთუბნელმა პაპუა თუმანიშვილმა დაიხსნა, 12 წელი მას ემსახურა შემდეგ, უბრალო საქმეზე გაუწყრა, სცემა, ფიზიკურად მძიმე მდგომარეობაში მყოფი კი ბატონის მოძღვარმა ნახა და პაპუა თუმანიშვილს ყმის გააზატება მოსთხოვა. გააზატებიდან 5 წლის შემდეგ კი პაპუა თუმანიშვილმა ნააზატარი ყმა დაარბია და 2 კამეჩი წაართვა [ქართული სამართლის ძეგლები, 1981:34-35].

თუმანიშვილების სათავადოში გვხვდება გლეხთა ისეთი კატეგორია, როგორცაა „ხიზანი”. დ. გვრიტიშვილის მოსაზრებით: „ხიზანი” გლეხთა ისეთი კატეგორიაა, რომელსაც მოუხერხებია ძველი მებატონისაგან გაქცევა, ახალ ბატონთან თავი შეუფარებია და თუმცა იურიდიულად ის ძველი ბატონის ყმად ითვლება...ხიზნის მიერ დაკავებული მიწა ხიზნის სამუდამო მფლობელობაში არ გადადიოდა. ხიზანს ბატონი ადვილად მოიშორებდა თუკი ამას საჭიროდ ჩათვლიდა. ამავე დროს ხიზანსაც უფლება ჰქონდა მიეტოვებინა მებატონე და ახალ ადგილზე ეძებნა თავშესაფარი” [გვრიტიშვილი, 1965:74].

ყმა-გლეხთა აყრა-გაქცევა ხშირი იყო ქვეყნის მძიმე საგარეო პოლიტიკური ვითარების გამო, ოსმალთა-ყიზილბაშოების, ლეკიანობის დროს, როდესაც გლეხთა ცხოვრება აუტანელი იყო. მოუსავლიანი წლები, გადატაკება, მებატონეების მიერ ყმათა სასტიკი ექსპლოატაცია თუ სხვა მოვლენები იწვევდა ხიზანთა რაოდენობის ზრდას.

სათუმანიშვილოდან ყმათა აყრა-გაქცევის შემთხვევები XVII საუკუნის ბოლოდან იწყება. 1697 წ. 20 მარტის განჩინებაში წერია, რომ გივი თუმანიშვილის გორელმა ყმა წატურაშვილმა ბატონის დაუკითავად ქონება გაყიდა და ინდოეთში გაიპარა [ქართული სამართლის ძეგლები, 1972:173-175].

როგორც დოკუმენტებიდან ირკვევა, თუმანიშვილების ყმების აყრა-გაქცევა განსაკუთრებით გაძლიერდა ოსმალთა-ყიზილბაშობის დროიდან. თავადი თუმანიშვილები სახელმწიფო მესვეურების დახმარებით ცდილობდნენ, გაქცეული ყმების პოვნასა და სამკვიდრო მამულებზე დაბრუნებას. 1732-1735 წწ. ისაყ-ფაშამ გივი ამილახვარს უბრძანა, აყრილი ყმების დაბრუნებაში დახმარებოდა ბეჟან თუმანიშვილს „მერმე ამ ბეჟან თუმანიშვილის გლეხი სადაც იყოს აყრილი კაცი, თქვენი (იგულისხმება გივი ამილახვარი - რ.მ.) კაცი გაგზავნეთ მუბაშირად აუყარეთ და ისევ თავის მამულზედ მოაყვანიეთ. ნურა კაცი თავის მემკვიდრეს გლეხს ნუ დაუჭერენ, თვარემ პასუხს ვერ მოგვცემენ, ისევ თავის სამკვიდროს მამულში ჯნას და თესონ, სხვაგან რატომ ან ჯნავენ ან დგანან? ის(ა)ყ“ [საქართველოს სიძველენი, 1910:419].

ერთ-ერთი პიროვნება, რომელსაც ბეჟან თუმანიშვილის აყრილი ყმა ჰყავდა შეკედლებული იყო ბერი როსტიაშვილი, ამას ვიგებთ 1732-1735 წწ. ამირინდო ამილახვრის ოქმიდან რომელშიც წერია: „ამირინდოს იმედო როსტიაშვილო ბერო, მერმე შენთან ბეჟან თუმანიშვილის კაცია, შენთან არის. ან ეს ამოვა ან მისი კაცი და თავისი ყმა მოეციო. რას წამს ეს წიგნი მოგივიდეს, თავისი ყმა მოეცი“ [დოკუმენტები..., 1940:235].

საინტერესოა, რომ 1742 წლის 12 ივნისს ბეჟან თუმანიშვილი არზით ატყობინებდა თეიმურაზ II-ს, რომ ყმა-გლეხები აყვარნენ, კახეთსა და სხვადასხვა მხარეს დაეფანტნენ. იგი სთხოვდა მეფეს, გლეხების დაბრუნებაში დახმარებოდა. თუმანიშვილის არზაზე მეფემ ბრძანა, რომ ვისაც კახეთში ბეჟან თუმანიშვილის ყმა ჰყავდა მისთვის უკან უნდა დაებრუნებინა [ქართული სამართლის ძეგლები, 1981:18-19]. როგორც ჩანს, ბეჟან თუმანიშვილმა დაკარგული ყმები ვერ დაიბრუნა, ამაზე მეტყველებს 1750 წლის 12 ივნისის დოკუმენტი, რომელშიც ბეჟან თუმანიშვილი, ამჯერად ერეკლე II-ს მიმართავდა დახმარების თხოვნით და წუხდა, გლეხების აყრის, კახეთსა და სხვადასხვა მხარეში დაკარვის გამო. იგი კვლავ ცდილობდა მათ პოვნას და მამულზე დაბრუნებას [ქართული სამართლის ძეგლები, 1981:27].

1781 წლის შიდა ქართლის მოსახლეობის აღწერის დავთრიდან ვიგებთ, რომ თუმანიშვილების ყმა სოფ. ძევერაში იყო ხიზნად: „ქ. აქავ ხიზანი თუმანიშვილი პაპუას ყმა ფეიქარი არუთინა კომლი ა, თავი ა“ [ქალაქ ცხინვალისა..., 2013:88].

საყურადღებოა, რომ თუმანიშვილები გარკვეულ ზომებს იღებდნენ იმ ყმა-გლეხების მიმართ რომლებიც აყრას აპირებდნენ. ამ მხრივ საინტერესოა, 1786 წლის 19 სექტემბრის არზა, რომელშიც აღნიშნულია, რომ გლეხი თუმანიშვილისადმი 20-წლიანი ყმობიდან თავის დახსნას ცდილობს და თავადი ამის აღსაკვეთად მეფეს მიმართავს დახმარებისთვის: „ღმერთმან ბედნიერის ჯელმწიფის ჭირი მოსცეს თუმანიშვილის გიორგის ობოლს ზურაბს...მარლიშვილები გახლავან ჩვენი ყმანი და ამათგანე ერთი ძმა ტყვეთ დაკარგულიყო და ტყვეობიდან გაიხლათ, ისევ თავი დამიკვრა და ჩვენი ყმობა აღიარა, რომ ამისი უარის თქმა არ შეუძლია... ეს ოცი წელიწადი არის რაც ტყვეობიდან გხლებია, ჩემს მამულზე დგომილა და ყმათ ყოფილა. ახლა თავი ავკაცობაზე დაუდვია...ცდილობს რომ ჩემის ყმობიდან თავი მოისხლიტოს...გვედრები, ჩემს სამკვიდრო, მამა-პაპის ნამსახურ ყმას ნუ მამიშლით...მე ღმერთსა და თქვენს სამართალს მიმიმართავს თავი და ის (ყმა მარლიშვილი - რ. მ.) თეთრის მძლავრობით ჩემს ყმობას ურყოფს, თქვენს თავს მაწყენს და მე უბრალოთ მალონებს ის რომ თავის ძმების შურით მაწუხებდეს, მე ამაში უბრალო არა ვარ?“ [ქართული სამართლის ძეგლები, 1981:695-696].

საინტერესოა რა შეწუხებას გულისხმობს ზურაბ თუმანიშვილი, როცა არზაში აღნიშნავს „თავის ძმების შურით მაწუხებდეს“. 1786 წლის 6 აგვისტოს დოკუმენტიდან ირკვევა, რომ

თუმანიშვილთა ყმებს ძმებ მარლიშვილებს გაყრისას წილებზე აქვთ უთანხმოება და საქმის მოგვარებას ზურაბ თუმანიშვილს სთხოვენ [ქართული სამართლის ძეგლები, 1981:690-691]. აქედან გამომდინარე ვფიქრობთ, რომ თუმანიშვილისგან თავის დახსნას ამ მარლიშვილთაგან ერთ-ერთი ძმა თავის განაყოფებთან უთანხმოების („ძმების შურით“) გამო ცდილობდა.

ერეკლე II-მ თუმანიშვილის არზაზე ბრძანება გასცა „ტყვე რომ მოვა, ერთი თვე და ანუ ორი თვე ვისთანაც მივა და ეყმობა, იმას ყმობიდა ვერ წაუვა. ეს მადენი წელიწადი ამ თავის მებატონესთან ყოფილა და ჰყმობია...თუ იმ კაცს (ყმა მარლიშვილი - რ. მ.) სიტყვა ჰქონდეს, ჩვენ მოგვახსენოს, მაგრამ თუ გამტყუნდა, დიად, ძალიან გადავახდევინებთ“ [ქართული სამართლის ძეგლები, 1981:695-696].

1799 წლის 28 ნოემბრის არხით ნიკოლოზ თუმანიშვილი თავის ყმას, რომელიც აყრას აპირებდა ფარნაოზ ბატონიშვილთან უჩიოდა: „ღმერთმან საქართველოს ჯელმწიფის ძის ფარნავაზის ჭირი თუმანიშვილს ნიკოლოზს მომცეს. რამდენიმე წელიწადია ჩემს მამულში რეკს იდგა კოშაძე. მერმე ჯელთუბანს მოვიყვანე, დავასახლე. ორმოც კოშადმინ სულადი მივე. მერმე ისევ რეკს მოინდომა დგომა. ისევ ჩემს მამულში დავაყენე. ახლა აყრას აპირებს... ან ჩემი მამცეს და რაც დაუხარჯავს, ან ფასი მომცეს. თუ სიტყვა ჰქონდეს რამე, სამართალში წამომყვეს...ნუ დამიგვიანებთ. ამ კაცმა არ გამასწროს კოშაძემ“ [ქართული სამართლის ძეგლები, 1985:587].

უნდა აღინიშნოს, რომ თავადის მხრიდან ყმისადმი უყურადღებობაც იწვევდა ამ უკანასკნელთა უკმაყოფილებას და სურვილს თავი დაეღწიათ თავადისაგან. მაგ. 1795 წლის 3 ივლისს მანუჩარ თუმანიშვილს სოფ. ურბნისში მკვიდრი ყმის ქვრივ-ობლები არხით სთოვდნენ მათთვის ყურადღება მიექცია: „თუმანიშვილის მანუჩარ მდივნის ჭირი თქვენის ყმის თევდორეს ქვრივსა და ობლებს მოგვეცეს...ურბნის გახლავარ, სამი ვაჟი მყავს და ორი ქალი და ხარჯში მრევენ. თუ არას მიპატრონებთ, შვილებსაც დაგიკარგავ და ჩემს თავსაცა... შეჭირვებიდამ დაგვიხსენ უმამულონი და დავთარში დაუწერელი გახლავართ, აქამდინ ჩემი ძმა მაძლებინებდა...თუ არას მიპატრონებ, წყალში მაინც შვილიან-თავიანად თავებს დავირჩობთ... ნუ უგულისხმა გვეყოფთ ჩვენო მოწყალე, შენი სამკვიდრო ყმანი გახლავართ“ [დოკუმენტები..., 1953:176].

თუმანიშვილები მძიმე ექსპლოატაციას უწევდნენ თავიანთ ყმა-გლეხებს, ეს გამოიხატებოდა როგორც ყმის პირადი ქონების ხელყოფით, ასევე მასზე განხორციელებული ფიზიკური ზეწოლით. მძიმე მდგომარეობაში მყოფი ყმა, ხშირად გაურბოდა პატრონს და სხვა მებატონეს აფარებდა თავს.

1789 წლის 29 აგვისტოს ლაშქარნივისი მანუჩარ თუმანიშვილი თავისი ბიძაშვილის ნიკოლოზ თუმანიშვილის ყმებისადმი ცუდი მოპყრობის შესახებ მოახსენებდა ერეკლე II-ს: „რაც თქვენი (იგულისხმება ერეკლე II - რ. მ.) წყალობა ორიოთ კომლი კაცი გახლავთ და ან მამული გვაქვს, ის ხომ თქვენს სიმაღლეს მოეხსენება, რომ ამას წინათ ხელთუბანი და ახალდაბა როგორ წახდა და დატყვევდა მტრისაგან და რანიც გადარჩნენ, იმათ ხომ ნიკოლოზისაგან მოსვენება არა აქვსთ, რომ მტერზე უარესათ ეპყრობა და სულ აქა-იქ დაგვიფანტა, რომ ზოგისა არც კი ვიცი სად წავიდნენ. საქონელი და იარაღი არავის შეარჩინა“ [საქართველოს სიძველენი, 1910:526-527].

ვ. გუჩუას აზრით, ქართლ-კახეთის რუსეთთან შეერთების შემდეგ, ბატონყმური ურთიერთობის ნორმები საქართველოში უცვლელი დარჩა და ხიზნობა, როგორც კლასობრივი ბრძოლის ფორმა კიდევ უფრო გაძლიერდა. რუსული ხელისუფლების გაძლიერებასთან ერთად უფრო ძნელი იყო გლეხებისათვის აყრა-გაქცევა, რადგან ხელისუფლების მოხელეები ადვილად აგნებდნენ გაქცეულ ყმებს და ისევ ძველ მებატონეებს უბრუნებდნენ [გუჩუა, 1963:147].

მიუხედავად ხელისუფლებისა და თუმანიშვილების მხრიდან ასეთი დიდი წინააღმდეგობისა, მათი ყმები მაინც ბედავდნენ და ახერხებდნენ აყრა-გაქცევას. 1825 წ.

თავადმა დავით თუმანიშვილმა გადაწყვიტა, მოახლე გოგო აეყვანა სოფ. ხელთუბანში მცხოვრები ყმების: თათულა, მარტირუზა და არაქელა გიგიას-შვილებისაგან. ყმები ბატონის განზრახვას წინ აღუდგნენ და მთავარმართებელსაც მიმართეს. იმავე 1825 წელს ერთ-ერთი ძმა თათულა ბატონ თუმანიშვილს თბილისში გაექცა. 1826 წელის კი ასევე მოიქცა მისი ორივე ძმა. ამიტომ, 1827 წ. დავითის ძმამ იესე თუმანიშვილმა თხოვნით მიმართა გენერალ-გუბერნატორს, თბილისში გაქცეული აღნიშნული ყმები გადმოესახლებინათ პირვანდელ საცხოვრებელზე, სოფ. ხელთუბანში და ურჩობისათვის დაესაჯათ [გოგოლაძე, 1971:409-410].

1832 წლის 29 აპრილს გორის უეზდის სუდის ზასედატელის პრაპორჩიკი, თავადი იესე ეგნატის ძე თუმანიშვილი, შინამოსამსახურე ყმის გაქცევის შესახებ განცხდებით მიმართავდა გორის უეზდის ისპრავნიკ პოპოვს და ყმის მოძებნაში დახმარებას სთხოვდა „ვევთუბნელი ჩემი მკვიდრი ყმის ივანეს შვილი სესია, რომელსაც ვიმსახურებდი შინამსახურად...ერთს ღამეს ჩემდა უცნობელად შინა სახლიდამ გამექცა, მის გაქცეულისა ჩემის ყმის შვილის სესიასი არის ნიშნები სხეულისა ტანათ საშუალო, მუცელ გარდმოგდებული, ესე იგი ღიპიანი, სახით პირდაკენკილი, ცხვირი მოკლე, უღვაშები ქერა, თვალებდაჭყეტია, თავმოპარსული. ტანისამოსი აცვია, ჩოხა მოწითლო ოსური, სარტყელი თეთრი ტილოსი, შარვალი თეთრი შალისა... უმორჩილესად გთხოვთ...მოახდინოთ პუპლიკაცია, სადაცა ჯერ არს, რათა იგი მსახური ჩემი სესია არა იქმნას დაკარგული და სადაცა აღმოჩნდეს, მოყვანილ იქმნას ყარაულით ჩასაბარებლად ჩემდა“ [დოკუმენტები..., 1953:261].

დოკუმენტებიდან ირკვევა, რომ სხვადასხვა კუთხიდან აყრილ-გამოქცეული ყმები თუმანიშვილების სამფლობელოებს ხშირად ეხიზნებოდნენ. მაგალითად შიდა ქართლის მოსახლეობის შესახებ ერთი უთარილო სტატისტიკური ამონაკრების მიხედვით, რომელიც ივ. ჯავახიშვილმა XVIII საუკუნის შუა ხანებით დაათარილა [ჯავახიშვილი, 1930:40-41] თუმანიშვილების სამკვიდრო სოფლებში: ახალდაბაში 18 ხიზანი, ხელთუბანში 60 ხიზანი, დიდ გარეჯვარში 19 ხიზანია შეტანილი [ჯავახიშვილი, 1974:182].

XVIII ს. II ნახევრის მოწმობის წიგნში ხელთუბნელი თუმანიშვილები, გლეხები და სხვა პირები ემოწმებიან გიორგი თუმანიშვილს, რომ იმერელი ვინმე დათიკა მოჯამაგირედ ედგა რამდენიმე წელი და ხიზნად იყო მასთან [დოკუმენტები..., 1953:41].

ერეკლე II-მ 1767 წლის 13 დეკემბერს ლაშქარში გამოუცხადებლობისთვის დააჯარიმა თუმანიშვილების „მამულში მდგომი ხიზანი“ 50 კაცის რაოდენობით [ჯავახიშვილი, 1974:104].

ვ. გუჩუა ხიზანი გლეხების ერთ-ერთ კატეგორიას გამოჰყოფს, რომლებიც „მიბარებულებად“ იწოდებოდნენ და თავისი ბატონის მიერ მიბარებულნი იყვნენ სხვა მემამულეზე [გუჩუა, 1962:51]. ამ მხრივ საინტერესოა, რომ თუმანიშვილთა სათავადო სახლის წევრები, სხვადასხვა მებატონეთა ხიზან ყმებს შეთანხმებისამებრ დროებით მეთვალყურეობდნენ. 1768 წლის 6 ივნისის ყმის მიბარების წიგნში დავით სახლთუხუცესის მიერ გიორგი თუმანიშვილისადმი ვკითხულობთ: „დავით სახლთუხუცესის სიკვეთით სახსენებლო თუმანიშვილო გიორგი! მერე ეს ჩვენი ყმა სკრელი თამაზა მანდ ხელთუბანს ხიზნათ დგას. სანამ აყვრიდეთ და წავიყვანდეთ შენთვის მოგვიბარებია. უბრალოთ ნურავის ამსახურებ და ნურავის გააგლეჯინებ. ამასთან ან თქვენ რა საქმე გაქვთ, ან სხვასა რომ გასარჯოს ვინმემ. შენი მობარებულია და როგორც აქამდინ შენს ბიძაშვილს გიორგის ებარა, ახლა შენ თვალყური დაიჭერე ამაზე“ [ქართული სამართლის ძეგლები, 1985:904].

გამოყენებული წყაროები და ლიტერატურა

- 1783 *ts'lis georgievsk'is t'rakt'at'i*, (1983). t'ekst'i gamosatsemad moamzada, shesavali da shenishvnebi daurto g. p'aich'adzem, tb. (1783 წლის *გეორგიევსკის ტრაქტატი*, (1983). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი და შენიშვნები დაურთო გ. პაიჭაძემ, თბ.)
- ak'opashvili, g. (1962). *glekhta k'at'egoriebis sak'itkhisatvis XVII-XVIII ss. aghmosavlet sakartveloshi, msk'í, nak'v.* 34, tb. (აკოფაშვილი, გ. (1962). გლეხთა კატეგორიების საკითხისათვის XVII-XVIII სს. აღმოსავლეთ საქართველოში, *მსკი*, ნაკვ. 34, თბ.)
- gvrit'ishvili, d. (1965). *nark'vevebi sakartvelos ist'oriidan* (XV-XVII ss.) tb. (გვრიტიშვილი, დ. (1965). *ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან* (XV-XVII სს.) თბ.)
- gvrit'ishvili, d. (1979). *masalebi kartveli glekhibis ist'oriisatvis* (XVIII s.), tb. (გვრიტიშვილი, დ. (1979). *მასალები ქართველი გლეხობის ისტორიისათვის* (XVIII ს.), თბ.)
- gogoladze, d. (1971). *sakartvelos sotsialur-ek'onomiuri ganvitareba gvianpeodalur khanashi* (saadgilmamulo urtiertoba) 1800-1864 ts'ts'. tb. (გოგოლაძე, დ. (1971). *საქართველოს სოციალურ-ეკონომიური განვითარება გვიანფეოდალურ ხანაში* (საადგილმამულო ურთიერთობა) 1800-1864 წწ. თბ.)
- guchua, v. (1962). *khizan glekhta bunebisa da ts'armoshobis sak'itkhisatvis, msk'í, nak'v.* 34 tb. (გუჩუა, ვ. (1962). ხიზან გლეხთა ბუნებისა და წარმოშობის საკითხისათვის, *მსკი*, ნაკვ. 34 თბ.)
- guchua, v. (1963). *k'lasobrivi brdzola khiznebsa da memamuleebs shoris gvian peodalur sakartveloshi, msk'í, nak'v.* 35 tb. (გუჩუა, ვ. (1963). კლასობრივი ბრძოლა ხიზნებსა და მემამულეებს შორის გვიან ფეოდალურ საქართველოში, *მსკი*, ნაკვ. 35 თბ.)
- dok'ument'ebi sakartvelos sotsialuri ist'oriidan, bat'onqmuri urtiertoba* (XV-XVIII ss.), (1940). n. berdzenishvilis redaktsiit, t'. I. tb. (*დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ბატონყმური ურთიერთობა* (XV-XVIII სს.), (1940). ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, ტ. I. თბ.)
- dok'ument'ebi sakartvelos sotsialuri ist'oriidan, bat'onqmuri urtiertoba* (XV-XIX ss.), (1953). n. berdzenishvilis redaktsiit, t'. II. tb. (*დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ბატონყმური ურთიერთობა* (XV-XIX სს.), (1953). ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, ტ. II. თბ.)
- kalak tskhinvalisa da misi mimdebare sopebis aghts'eris davtrebi* (XVIII sauk'unis II nakhevari), (2013). t'ekst'ebi shesavlit, gamok'vlevit, k'oment'arebita da paksimileebit gamosatsemad moamzada a. tabuashvilma, tb. (*ქალაქ ცხინვალისა და მისი მიმდებარე სოფლების აღწერის დავთრები* (XVIII საუკუნის II ნახევარი), (2013). ტექსტები შესავლით, გამოკვლევით, კომენტარებითა და ფაქსიმილებით გამოსაცემად მოამზადა ა. თაბუაშვილმა, თბ.)
- kartul-sp'arsuli ist'oriuli sabutebi*, (1955). t'ekst'i daadgna, targmani da shenishvnebi daurto v. puturidzem, tb. (*ქართულ-სპარსული ისტორიული საბუთები*, (1955). ტექსტი დაადგნა, თარგმანი და შენიშვნები დაურთო ვ. ფუთურიძემ, თბ.)
- kartuli samartlis dzeglebi, (1972). *sasamartlo ganchinebani* (XVI-XVIII ss.) t'ekst'ebi gamostsa, shenishvnebi da sadzieblebi daurto p'rop. i dolidzem, t'. IV tb. (ქართული სამართლის ძეგლები, (1972). *სასამართლო განჩინებანი* (XVI-XVIII სს.) ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. IV თბ.)
- kartuli samartlis dzeglebi, (1981). *sasamartlo arza-okmebi*, t'ekst'ebi gamostsa, ts'inasit'qvaoba, shenishvnebi daurto p'rop. i dolidzem, t'. VII, tb. (ქართული სამართლის ძეგლები, (1981). *სასამართლო არზა-ოქმები*, ტექსტები გამოსცა, წინასიტყვაობა, შენიშვნები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. VII, თბ.)

- kartuli samartlis dzeglebi, (1985). *sasamartlo arza-okmebi da k'erdzo-samartlebrivi akt'ebi*, t'ekst'ebi gamostsa, shenishvnebi da sadzieblebi daurto p'rop. i dolidzem, t'. VIII, tb. (ქართული სამართლის ძეგლები, (1985). *სასამართლო არზა-ოქმები და კერძო-სამართლებრივი აქტები*, ტექსტები გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ, ტ. VIII, თბ.)
- megrelidze, d. (1963). *glekhta k'at'egoriebis sak'itkhisatvis XVII-XVIII ss. aghmosavlet sakartveloshi, ssr metsnerebata ak'ademiis sazogadoebriv metsnierebata ganqopilebis moambe* №3, tb. (მეგრელიძე, დ. (1963). გლეხთა კატეგორიების საკითხისათვის XVII-XVIII სს. აღმოსავლეთ საქართველოში, *სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე* №3, თბ.)
- p'irta anot'irebuli leksik'oni, (1993). XI-XVII ss. *kartuli ist'oriuli sabutebis mikhedvit, gamosatsemad moamzdes* d. k'ldiashvilma, m. surguladzem, t'. II, tb. (პირთა ანოტირებული ლექსიკონი, (1993). XI-XVII სს. *ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით*, გამოსაცემად მოამზდეს დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ტ. II, თბ.)
- sakartvelos sidzveleni*, (1910). ek.taqaishvilis redakt'orobit, t'. III., t'p. (*საქართველოს სიძველენი*, (1910). ექ.თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტ. III., ტფ.)
- samartali vakht'ang meekvsisa*, (1981). t'ekst'i daadgina, gamok'vleva da sadzieblebi daurto isidore dolidzem, tb. (*სამართალი ვახტანგ მეექვსისა*, (1981). ტექსტი დაადგინა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ი. დოლიძემ, თბ.)
- uchaneishvili, d. (1967) *dok'ument'ebi sakartvelos ek'onomik'uri ist'oriistvis* (XVII-XIX s.s.) tb. (უჩანეიშვილი, დ. (1967) *დოკუმენტები საქართველოს ეკონომიკური ისტორიისთვის* (XVII-XIX ს.ს.) თბ.)
- jamburia, g. (1973). *sotsialuri urtiertoba da k'lasobrivi brdzola sakartveloshi XVI-XVII ss. sakartvelos ist'oriis nark'vevebi*, t'. IV, tb. (ჯამბურია, გ. (1973). სოციალური ურთიერთობა და კლასობრივი ბრძოლა საქართველოში XVI-XVII სს. *საქართველოს ისტორიის ნარკვევები*, ტ. IV, თბ.)
- javakhishvili, iv. (1930). *sakartvelos ek'onomiuri ist'oria*, t'. I, t'p. (ჯავახიშვილი, ივ. (1930). *საქართველოს ეკონომიური ისტორია*, ტ. I, ტფ.)
- javakhishvili, iv. (1974). *sakartvelos ek'onomiuri ist'oriis dzeglebi* (XIII-XIX ss.), ts'. II, tb. (ჯავახიშვილი, ივ. (1974). *საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები* (XIII-XIX სს.), წ. II, თბ.)